

**Зовнішньополітична дихотомія Москви
та Чигирини другої половини 1656—1657 рр.
Її внутрішня обумовленість й екстраполяція
на двосторонні взаємини**

Зовнішньополітична діяльність уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. передбачала як мінімум два варіанти можливого розвитку: або політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції, або ж — створення антипольської коаліції як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту. Але обидва вони не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною.

Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича пробує налагодити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, про що було засвідчено місією Л. Лопухіна в Україну. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні (“...без воевод в черкаських городах быть непригоже...”), причому

це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а й представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями стосовно місцевого, некозацького населення — “...жилицьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу учнут чинить добрую* (виділено нами. — В. Г.)”⁶⁷. Про наміри уряду російського царя говорилося і в новій інструкції кийвським воєводам, надісланій з Москви 19 (29) квітня 1656 р.⁶⁸ Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, що не раз виникали на білоруських землях і частота повторюваності яких визначала становлення певної політичної тенденції.

А тому, враховуючи перераховані вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення (про яке Хмельницький вперше почув, вочевидь, з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова в середині травня 1656 р.) в Чигирині не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірах з нею “... в совете жить...”⁶⁹.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду скласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що “...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...” то король і шляхта неодмінно відмовляться від взятих зобов’язань щодо дотримання миру і “... всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити”⁷⁰.

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького, хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. По-перше, учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. По-друге, одночасно з відправкою Голінського до Москви з Варшави вирушив у посольство до Стамбула В. Бенєвський, а до Бахчисарая — Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Бенєвському, зобов’язувала того, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського “потопу”, звернути увагу керівництва Високої Порти на небезпеку, яку породило не лише стосовно Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави⁷¹.

Більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Перед ним було поставлено

завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма способами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дало б тоді змогу “...хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. *А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви* (виділено нами. — В. Г.)”⁷².

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході розмов з ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обов’язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами аж до владнання російсько-польських відносин⁷³, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Інструкції передбачали декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, улагоджування справи стосовно царських титулів (які з формального боку були претекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях, як-то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною, позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція давала можливість задовольняти територіальні претензії Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому).

Для залагодження “української проблеми” Ян Казимир через комісарів повідомляв царських послів, що він готовий “вибачити козакам усі їх провини” та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо дотримувалася Переяславської угоди з Москвою, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах гетьмана з шведським королем⁷⁴.

Таким чином, королівська інструкція від 7 липня 1656 р. в поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцям до Стамбула та Бахчисарая, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Москвою, лише як на

одне з нагальніших тактичних завдань тогочасної польської політики. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Московією не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися в своєму розвитку⁷⁵.

На переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та небажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч через різну мотивацію, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немежі. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; російські ж представники прагнули визнання Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висунула вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату охоплювали “володіння давніх князів руських”. На переговорах зі стольником В. П. Кікіним козацька старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубезі по Південному Бугу, “...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого — туди не посилає...”⁷⁶. На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував ужити заходів, які б гарантували захист українського населення, що залишалося під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам усі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін робило безперспективним дальше проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності шляхом введення в дію династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира — варіант можливий “в принципі”, але — з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств — абсолютно нереальний.

В умовах шведського “потопу” в Польщі та зростання в Росії політичних амбіцій щодо Шведського королівства 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював перемир'я між Росією та Польщею. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов'язання гарантувати католикам Речі Посполитої всі права і привілеї, а також реалізація ним своїх владних повноважень в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника⁷⁷.

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою, зокрема, та напрямів розвитку регіональних процесів, загалом, в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інформацію про події, які відбулися у Вільно, оскільки вже принаймні рік чекав okazji для розірвання “...нещасливої для козацтва угоди з царем...”, і тепер він її мав⁷⁸. Американський дослідник Дж. Вернадський вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, яке не завдало шкоди Україні, а тому гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася — “...медовий місяць царської вірності закінчився...”⁷⁹.

Натомість вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та ін.) розцінюють даний інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема, В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави: Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, а й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку вченого, пріоритетним напрямом гетьманської політики стає “унезалеження” України від “агресивних” планів і дій Москви⁸⁰.

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними в своїх оцінках, все ж констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького⁸¹.

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині — другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцік розцінює Віленське перемир'я як значний обопільний успіх, який дав мож-

лівість сторонам хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі⁸².

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим у Немежі домовленостям, змогла відтягнути частину військ з російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в питанні суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволі визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в поствіленський час, набувають якісно нового звучання. А це, в свою чергу, дає змогу польському керівництву вже в першій половині 1657 р. здійснити спроби політичного розв'язання "української проблеми" через досягнення нових сепаратних (на цей раз з Україною) домовленостей.

Як уже згадувалося вище, Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни з Шведським королівством. Ще напередодні Віленського з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: "Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили — бо-зна, як то воно далі піде..."⁸³. Історики цілком слушно наголошують з цього приводу на тому, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: "Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів..."⁸⁴.

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигириня щодо напрямів міжнародної політики підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу на основі надання пріоритету союзам із вороже налаштованими стосовно Корони Польської державами. Уже в жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Московією позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується завдяки його зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому, що виникли нові обставини — "...порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...", і тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні⁸⁵. В доповіді державній раді 17 липня 1656 р.

король категорично заявив: “Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз’єднати, чим би була досягнута для нас вигода...”⁸⁶. Щоправда, Карл X найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д’єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король погоджувався на передачу тому Белзького і Руського воєводств, а також Перемишльської і Сяноцької земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на характер таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X доручив своєму послові Г. Веллінгу будь-що пом’якшити невдоволення козацької старшини шляхом передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало “грецьку віру”⁸⁷.

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору. Варто зазначити, що договір цей виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (у польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також мав на меті залучити до союзу цілу низку держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні польсько-російському зближенні, зафіксованому Віленськими переговорами.

По завершенні трактатів з представниками Д’єрдя II Ракоці один із шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від’їзд до Чигирини (другий посол Г. Штернбах залишався при трансільванському князеві і мав його супроводжувати в поході на коронні землі). Такий сценарій зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто до завершення переговорів у Трансільванії. Приблизно тоді ж було розроблено й посольський наказ Веллінгу, за яким той мав донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воєводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель — інструкція містила дипломатичну відмову, констатуючи, що: “...коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб поприятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...”⁸⁸.

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в разі невиконання — виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі. Натомість Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їхнього змісту з боку гетьманського уряду.

На переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що "...з трансільванським князем та з обома господарями — молдавським і волоським, утворено союз...", сповіщала про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке відбулося "...не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем..."⁸⁹, але від підписання угоди на запропонованих Карлом X Густавом умовах відмовлялася.

Таким чином, у нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. В першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала такий вигляд: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідаризувалися (передовсім через угоди з Трансільванією) Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого — Річ Посполита та Російська держава з їх нечисленними політичними союзниками (передовсім — Австрією).

Відповідно донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем було можливим лише за умови визнання за останнім "...права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує — до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею". Посол був переконаний у тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, "...то можна було б легко покінчити з союзом..."⁹⁰.